

Методичні рекомендації «Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах закладу освіти»

Одним із напрямів гуманізації системи освіти України є інтегрування дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір.

Відповідно до міжнародних документів, діти з особливими потребами – це особи до 18 років, які потребують додаткової підтримки в освітньому процесі (діти з порушеннями психофізичного розвитку, діти з інвалідністю, діти-біженці, працюючі діти, діти-мігранти, діти – представники національних меншин, діти – представники релігійних меншин, діти із сімей з низьким прожитковим мінімумом, безпритульні діти, діти-сироти, діти із захворюваннями на ВІЛ/СНІД та інші).

В українському законодавстві термін «діти з особливими освітніми потребами» використовується у вужчому розумінні інклюзивної освіти й охоплює дітей з порушеннями фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, сенсорними порушеннями та дітей з інвалідністю [1].

Відповідно до ст. 20.6 Закону України «Про освіту» для навчання дітей з особливими освітніми потребами заклади освіти за потреби утворюють інклюзивні та/або спеціальні групи і класи. У той же час практика свідчить, що ця категорія дітей на сьогодні може перебувати на індивідуальному, інтегрованому чи інклюзивному навчанні. Проте незалежно від форми здобуття освіти, залучення дитини з особливими освітніми потребами до закладу передбачає її обов'язковий психологічний супровід, оскільки якими б не були потенційні можливості розвитку дитини, у неї завжди залишаються специфічні труднощі, зумовлені порушеннями її розвитку.

Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами необхідно розглядати як діяльність практичного психолога, спрямовану на створення комплексної системи психологічних умов, що забезпечують успішне перебування кожної дитини в конкретному освітньому середовищі.

Основні завдання психологічного супроводу дитини визначено нормативними документами Міністерства освіти і науки України [3; 4]. Аналіз цих завдань дозволяє виокремити пріоритетні напрямки роботи практичного психолога в рамках психологічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами:

- діагностико-прогностична діяльність;
- психологічна підтримка педагогів;
- психологічна підтримка батьків;
- корекційно-розвиткова робота з дітьми з особливими освітніми потребами.

Розглянемо зміст роботи практичного психолога щодо кожного з напрямків.

Діагностико-прогностична діяльність.

Первинну інформацію про знання і вміння дитини з особливими освітніми потребами спеціаліст психологічної служби може отримати з висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини, складеного фахівцями інклюзивно-ресурсного центру за різними напрямками: фізичний, мовленнєвий, когнітивний розвиток, емоційно-вольова сфера, а також сформованість основних компетенцій навчальної діяльності відповідно до вікової норми.

Але інколи цієї інформації може бути недостатньо. Зокрема, для оцінювання поведінки дитини, сформованості її соціальних, комунікативних та адаптивних життєвих навичок. Загальновідомим є і той факт, що спостереження за поведінкою дитини, її соціальною адаптацією можливо проводити тільки в природньому середовищі та в реальний момент часу. Таким чином, з метою отримання більш повної інформації практичний психолог у рамках супроводу дитини проводить власне, додаткове вивчення різних сфер розвитку дитини.

Діагностична діяльність практичного психолога спрямована на виявлення важливих особливостей діяльності, поведінки та психічного стану дитини, які необхідно враховувати в освітньому процесі.

Основними методами психодіагностичного обстеження дитини з особливими освітніми потребами є:

ознайомлення з документацією: збір анамнестичних даних, висновків (за можливості та потреби) педіатра, психіатра, невролога, отоларинголога, офтальмолога, логопеда, дефектолога, педагога та визначення на підставі отриманої інформації тактики та стратегії подальшого обстеження дитини;

бесіда (установлення контакту з дитиною; з'ясування важливих відомостей про дитину: рівень розвитку, інтереси, здібності, особливості характеру, поведінки, її відношень у сім'ї та закладі);

вивчення потенційних можливостей дитини (аналіз навчальних робіт, малюнків, виробів з метою збору та аналізу матеріалу, що відображає особливості психічного розвитку дитини, рівень розвитку сенсорних та моторних навичок);

спостереження (за грою, поведінкою, спілкуванням, станом працездатності, навчанням). Безпосереднє спостереження передбачає оцінку дитини в різному середовищі, у якому вона, зазвичай, функціонує. В умовах інклюзивного чи інтегрованого навчання це є надзвичайно важливим, оскільки дає можливість з'ясувати, як різні умови та оточення впливають на здатність дитини до навчання та її досягнення у закладі освіти;

проведення тестових методик, спрямованих на вивчення

1) пізнавальних процесів:

сприймання: кольору, форми, розміру, просторових відношень та уявлень (методика визначення визначення типологічних особливостей сприймання

Л.Венгера, методика визначення цілісності сприймання, методика дослідження сприймання часу);

уваги: стійкість, зосередженість, переключення, обсяг (Б.Бурдон «Коректурна проба», методика «Талиці Шульте», методика вивчення концентрації і стійкості уваги П'єрона – Рузера);

пам'яті: зорова, слухова, комбінована пам'ять, довготривала, опосередковане запам'ятовування (методика «10 слів», методика «Запам'ятовування цифр», методика запам'ятовування 12 слів та 9 геометричних фігур», тест короткочасної зорової пам'яті (автори Д.Векслер, Т.Череднікова), визначення домінуючого типу пам'яті);

мислення: аналіз, синтез, класифікація, порівняння, узагальнення, абстрагування (методика «Що зайве», методика «Побудова дедуктивних умовиводів» (автори Д.Вільсон, Д.Грильз), методика виявлення суттєвих ознак поняття, методика «Схематизація. Дорога до будиночків» (автор Р.Бардіна);

2) індивідуальних особливостей: схильності, інтереси, темперамент, індивідуальний навчальний стиль, способи сприймання і переробки інформації тощо (бесіда, анкетування батьків, учителів, вихователів, асистента вчителя/вихователя; проєктивні методики «Намалюй картину», «Неіснуюча тварина»);

3) міжособистісних стосунків, особливостей взаємодії в групі/класі (методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, анкета З.Гільбуха «Мій клас», методика «Незакінчені речення» та інші);

4) особливостей сімейного виховання (тест Рене Жиля, проєктивна методика «Сім'я тварин» та інші).

За результатами психодіагностики, у випадку, якщо дитина знаходиться на індивідуальному чи інтегрованому навчанні, практичний психолог складає психологічну характеристику учня (додаток 1) [7], індивідуальну картку дитини з особливими освітніми потребами (додаток 1), індивідуальну програму психологічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами (додаток 2) [5, 12].

За умови інклюзивного навчання завдання практичного психолога – надати до індивідуальної програми розвитку дитини узагальнену інформацію за результатами проведеного вивчення та рекомендації щодо врахування індивідуальних особливостей учня в освітньому процесі та взаємодії з оточуючими.

Психологічна підтримка педагогів.

Робота з дітьми з особливими освітніми потребами висуває певні вимоги до професійної та особистісної підготовки педагогів. Крім того, педагоги досить часто відчують незручність поруч з дитиною з обмеженими можливостями. А якщо говорити про включення в навчання дітей з особливими освітніми потребами, то в цьому випадку більше доводиться говорити про страх, який охоплює вчителя/вихователя: «Чи можу я це зробити?». Ці страхи особливо актуалізуються в умовах інклюзивного навчання, адже інклюзія – це зміни, а зміни часто лякають, викликають тривогу, напругу.

Підтримка педагогів з боку практичного психолога має передбачати: консультування щодо врахування індивідуальних особливостей дітей з особливими освітніми потребами в освітньому процесі; надання необхідної інформації про дитину, участь (у межах компетенції) у складанні розгорнутої психолого-педагогічної характеристики дитини та її індивідуальної програми розвитку;

участь в підготовці документів для розгляду на засіданнях психолого-педагогічного консилиуму, засіданні команди психолого-педагогічного супроводу;

сприяння створенню позитивного мікроклімату в колективі, проведення заходів, спрямованих на профілактику стигматизації і дискримінації в дитячому середовищі, формування дружнього та неупередженого ставлення до дитини.

розробка і впровадження відповідних форм і методів роботи як умови успішного розвитку дітей з особливими потребами.

У рамках реалізації зазначених завдань практичним психологом можуть використовуватися різні форми роботи: тренінги («Індивідуалізація і диференціація навчання як врахування індивідуальних особливостей дитини», «Створення системи ефективної протидії булінгу в інклюзивному освітньому середовищі»), семінари-практикуми з розуміння інвалідності, спілкування з людьми, що мають інвалідність, міждисциплінарні консилиуми. Ця робота сприятиме формуванню психологічної готовності педагогів до роботи зі здобувачами освіти, які мають особливі освітні потреби, формуванню у педагогів інклюзивної культури.

Психологічна підтримка батьків.

Дитина не може бути адаптована та соціалізована «сама по собі», окремо від сім'ї, а тому велике значення має саме психологічна підтримка батьків цієї категорії дітей. Саме від батьків та їх внеску в процес виховання та навчання залежить повноцінний розвиток дитини з особливими освітніми потребами.

Ця підтримка є важливою і з огляду на те, що дитина з порушеннями у розвитку впливає на життя сім'ї. Відомо, що сім'я, яка виховує дитину з особливими освітніми потребами, протягом життя переживає серію критичних станів, обумовлених суб'єктивними та об'єктивним факторами.

Е.Шухардт, розглядаючи переживання батьків як процес адаптації до нової життєвої ситуації, пропонує періодизацію кризових станів емоційної сфери батьків [8, 58]:

1) невідомість, невизначеність (стан панічного жаху перед невідомим, переживання шоку, відчуття того, що руйнується звичне «нормальне» життя);

2) визначеність (протириччя між розумінням проблеми на раціональному рівні та її заперечення на рівні емоцій та почуттів);

3) агресія (прояв негативних почуттів у вигляді емоційних спалахів, у результаті чого виникає агресія, спрямована на оточуючих);

4) активна хаотична діяльність, спроба оволодіти безвихідною ситуацією за допомогою тих засобів, що є. Виділяють дві основні стратегії такої

поведінки: пошук «медичного» світила – екстрасенса, лікаря-чарівника – чи пошук зцілення шляхом прямого звернення до Бога;

5) депресія, переживання почуття безвихідності, апатії та відчаю у зв'язку з марністю зусиль, що були зроблені на попередньому етапі;

6) прийняття факту порушення у розвитку, набуття нового сенсу життя;

7) активізація, вивільнення сил у результаті прийняття факту порушення розвитку дитини, які раніше йшли на боротьбу та заперечення, активна побудова та здійснення життєвих планів;

8) солідарність (об'єднання з іншими батьками, які мають аналогічні труднощі).

Деякі автори звертають увагу на пом'якшення емоційних станів у середньому лише через 10 років після народження дитини з особливостями розвитку.

Практичному психологу в рамках психологічної підтримки батьків важливо розуміти, на якому етапі знаходиться сім'я, які сімейні ресурси вона має.

Під сімейними ресурсами розуміють здібності та можливості сім'ї протистояти стресовим впливам. Виділяють три види сімейних ресурсів:

персональні (особистісні) ресурси членів сім'ї. Вони визначаються індивідуальними характеристиками членів сім'ї та їх досягненнями в житті (самоповага, самоефективність, оптимізм);

внутрішньосімейні ресурси, які включають в себе сімейну згуртованість та сімейну інтеграцію. Сім'ї, які функціонують під час змін як єдине ціле, найбільш успішні в адаптації до труднощів;

соціальна підтримка, яка забезпечує емоційну підтримку, повагу. Соціальна сфера слугує «буфером» перед негативними впливами та сприяє оптимальній реабілітації сім'ї по закінченню стресу.

Зважаючи на вище зазначене, метою психологічної роботи з сім'єю є створення умов для соціальної адаптації сім'ї з особливою дитиною.

Психологічна підтримка батьків – це, передусім, система заходів, спрямованих на:

вирішення конфліктних ситуацій, що виникають між учасниками освітнього процесу;

зниження у батьків емоційного дискомфорту у зв'язку з особливостями розвитку їх дитини, посилення віри батьків у можливість і перспективи розвитку дитини, у те, що правильно організований корекційний вплив дозволить оптимізувати подальший інтелектуальний та особистісний розвиток дитини;

формування в батьків адекватного ставлення до проблем дитини (допомога у побудові реальної перспективи розвитку дитини, визначенні можливих труднощів соціального розвитку, які виникають у певні вікові періоди);

підтримка адекватних міжособистісних стосунків та стилів сімейного виховання.

Основними формами групової роботи з батьками можуть бути семінари, консультації, лекції, збори тощо з питань формування та розвитку почуття батьківської любові, гармонізації внутрішньосімейних відносин, формування позитивних стосунків між батьками та дітьми, інформування про особливості інклюзивної освіти, виховання дітей в родині, знайомства з прийомами реагування на особливості поведінки як їх дитини, так і її однолітків.

Одночасно взаємодія може організовуватись і в індивідуальній формі (індивідуальні бесіди та індивідуальне консультування).

Слід зазначити, що супровід сім'ї означає не тільки підтримку сімей, які мають дітей з особливими освітніми потребами. Це також і формування соціального інтересу до дітей з особливими освітніми потребами у всіх батьків інклюзивного класу/групи (школи/дошкільного закладу).

Корекційно-розвиткова робота з дітьми з особливими освітніми потребами.

Необхідною складовою психологічного супроводу є корекційно-розвиткова робота з дитиною, що протягом усього періоду її навчання в закладі має бути систематичною, комплексною та індивідуалізованою. Загальна мета корекційно-розвиткової роботи – сприяння розвитку дитини, створення умов для реалізації її внутрішнього потенціалу.

Під час знайомства з комплексною оцінкою розвитку дитини, вивчення особливостей її розвитку практичний психолог виявляє фактори, які зумовлюють труднощі пізнавальної діяльності, спілкування та соціальної адаптації, а також ті ресурси, які можна використати у корекційно-розвитковій роботі. Ця робота організовується з урахуванням особливостей порушення розвитку та потенційних можливостей і потреб дитини.

Більшість дітей з особливими освітніми потребами долучається до роботи в корекційній групі (3-4 дитини). Корекційно-розвиткові заняття можуть проводитися з дитиною з особливими потребами і індивідуально. У цьому випадку вони являють собою сукупність технік та вправ, спрямованих на корекцію поведінки та розвиток особистості дитини.

При проведенні занять, незалежно від форми їх проведення (групові чи індивідуальні), слід дотримуватися основних корекційних завдань:

по-перше, потребують розвитку всі види сприймання, особливо зорове та слухове, на базі яких розвиваються вищі психічні функції;

по-друге, з розвитком сприймання збагачуються різноманітні знання про навколишній світ і розуміння зв'язків між предметами та явищами, а отже, розвивається мислення й мовлення дітей;

по-третє, під час корекції розвитку та навчання дитини необхідно дбати про зміцнення її працездатності, уміння зосереджувати увагу й цілеспрямовано працювати: ставити перед собою мету, усвідомлювати способи її досягнення, адекватно оцінювати результати;

по-четверте, потрібно розвивати навчальну мотивацію, бажання вчитися, віру дитини у власні можливості, що можливе завдяки усвідомленню й оцінці реальних досягнень.

Слід зауважити, що проведення корекційно-розвиткових занять практичним психологом здійснюється відповідно до чинного законодавства. Неприпустимим є навантаження практичного психолога тими видами робіт, які не входять в його функціонал, зокрема, це стосується підміни корекційних занять учителя-дефектолога корекційними заняттями, що проводяться практичним психологом, оскільки вони є різними за структурою та змістом.

Здійснення корекційно-розвиткової роботи практичним психологом передбачає:

- розвиток та корекцію пізнавальних процесів, формування їх довільності;
- корекцію самооцінки як важливої рушійної сили формування особистості;

- корекцію емоційних порушень та патологічних рис характеру;

- запобігання психічним перевантаженням;

- профілактику дезадаптації до закладу освіти;

- розвиток емоційної стабільності;

- корекцію міжособистісних взаємин в учнівському/дитячому колективі;

- корекцію взаємин «учитель-учень»;

- розвиток комунікативних якостей, позитивної соціальної комунікації;

- стимуляція особистісного зростання.

Успішність корекційно-розвиткової роботи залежить від певних умов, зокрема [2, 54]:

- забезпечення тісної взаємодії практичного психолога з учителями-предметниками/вихователями, іншими фахівцями щодо оптимізації психічного розвитку дитини з особливими освітніми потребами;

- створення доброзичливої психологічної атмосфери;

- установлення особистостого контакту практичного психолога з дитиною з особливими освітніми потребами;

- підтримки психічної активності дитини під час заняття;

- урахування динаміки стомлюваності дитини з особливими освітніми потребами;

- поєднання різних методів психокорекції на одному занятті;

- додержання принципу системності в корекційній роботі за рахунок гармонійного поєднання всіх напрямів психокорекції на кожному занятті;

- створення ситуації успіху для кожної дитини з особливими освітніми потребами.

Означені напрямки роботи реалізуються практичним психологом через певні етапи, кожен з яких має свої завдання та зміст (див. таблицю).

Таблиця

Основні етапи, завдання та зміст діяльності практичного психолога з дитиною з особливими освітніми потребами

Етап	Завдання та зміст роботи
Підготовчий	налагодження співпраці з фахівцями, які безпосередньо працюють з дитиною з особливими освітніми потребами та

	<p>беруть участь у розробці індивідуальної програми розвитку; знайомство з особою справою дитини, історією та особливостями розвитку;</p> <p>оцінка освітнього середовища, визначення його можливостей потребам та можливостям дитини;</p> <p>проведення зустрічей з батьками та учнями класу/групи (школи/дошкільного закладу), педагогами з метою формування їх психологічної готовності до взаємодії з дитиною з особливими освітніми потребами</p>
Орієнтовний	<p>бесіда з батьками з метою визначення потенційних можливостей дитини (самообслуговування, спілкування, пізнавальні можливості, самоконтроль, емоційно-вольова сфера);</p> <p>психологічне обстеження дитини та ознайомлення фахівців із результатами психологічного обстеження;</p> <p>виявлення і прогнозування можливих проблем, серед яких можуть бути виникнення опору новому середовищу з боку дитини, виникнення зовнішніх і внутрішніх конфліктів між педагогом і дитиною, педагогом і батьками</p>
Планування	<p>складання індивідуальної програми супроводу дитини з особливими освітніми потребами/участь у розробці індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами</p>
Реалізації індивідуальної програми	<p>корекційно-розвиткова робота з дитиною з метою розвитку її потенційних можливостей та відповідного розвитку особистості;</p> <p>надання необхідної допомоги батькам дитини та педагогам щодо створення умов, необхідних дитині з особливими потребами для її повноцінного, здорового способу життя та успішного розвитку з урахуванням її психічних та фізичних можливостей;</p> <p>надання необхідної психологічної допомоги батькам дитини, її родичам, друзям з метою гармонізації міжособистісних взаємин з нею, оптимізації освітнього процесу;</p> <p>здійснення просвітницької та консультативної роботи з вихователями/педагогами та іншими фахівцями, які працюють з дитиною;</p> <p>відстеження соціально-психологічного клімату в колективі та статусу дитини у групі/класі</p>
Заключний	<p>моніторинг рівня адаптованості та інтеграції дитини з особливими освітніми потребами;</p> <p>колективне обговорення з фахівцями виконаної роботи з рекомендаціями щодо подальшої діяльності дитини з</p>

особливими освітніми потребами

Щоб психологічний супровід дитини з особливими освітніми потребами за означеним алгоритмом був ефективним, практичному психологу важливо дотримуватися таких принципів:

повага до індивідуальних особливостей дитини з особливими освітніми потребами;

дотримання інтересів дитини з особливими освітніми потребами, недопущення дискримінації та порушення її прав;

командний підхід – комплексність психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП;

неперервність супроводу (супровід має бути постійним і неперервним, починаючи з моменту вступу до закладу освіти і до закінчення навчання в ньому);

системність роботи;

конфіденційність та дотримання етичних принципів;

міжвідомча співпраця – узгодженість роботи (дії фахівців мають координуватись і узгоджуватись, має відбуватися постійне взаємоінформування про роботу кожного спеціаліста);

активна співпраця з батьками дитини з особливими освітніми потребами, залучення їх до освітнього процесу та розроблення індивідуальної програми розвитку.

Дотримання цих принципів є важливим не тільки для практичного психолога, але й соціального педагога.

Соціальні педагоги здійснюють свою роботу з організації навчання дітей з особливими освітніми потребами у закладі освіти за такими напрямками [6, 22]:

1. Захист і забезпечення прав і свобод дитини з особливими освітніми потребами в умовах закладу освіти: організація безкоштовного гарячого харчування в їдальні, безкоштовного проїзду в громадському транспорті до закладу освіти і у зворотному напрямку, безкоштовне оздоровлення в позаміських таборих і відпочинок в таборі з денним перебуванням дітей на базі закладу освіти (пришкільному таборі), а також під час перебування дитини в сім'ї: двічі в рік комісійне відвідування сім'ї, де проживає дитина.

2. Виявлення дітей, у яких виникають труднощі у спілкуванні та взаємодії з оточуючими або які проживають у сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах.

3. Визначення соціальних питань, які потребують негайного вирішення причин та труднощів; при потребі, скерування до відповідних фахівців з метою надання відповідної допомоги.

4. Визначення статусу дітей з особливими освітніми потребами в колективі, надання рекомендацій вихователю, класному керівникові щодо шляхів ефективної інтеграції такої дитини в колектив однолітків, формування позитивного мікроклімату в дитячому колективі.

5. Поширення інформації про засади інклюзивного навчання серед педагогів, батьків, дітей з метою формування дружнього та неупередженого ставлення до дитини з особливими освітніми потребами.

6. Участь у складанні розгорнутої психолого-педагогічної характеристики на дитину та її індивідуальної програми розвитку; участь в роботі команди психолого-педагогічного супроводу дитини.

7. Забезпечення дитини з особливими освітніми потребами та її батьків інформацією про інфраструктуру закладів позашкільної освіти у мікрорайоні, місті, селі, сприяння щодо участі дитини в гуртках, секціях з урахуванням її можливостей.

8. Представлення інтересів дитини з особливими освітніми потребами у відповідних органах і службах.

З метою створення доброзичливих стосунків у колективі, де навчається/виховується дитина з особливими освітніми потребами, соціальні педагоги можуть упроваджувати просвітницькі програми: «Розвиток самопізнання та соціалізація підлітка як запорука життєвої ситуації успіху», «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція», «Розвиток життєвих навичок старшокласників».

Організація роботи практичного психолога, соціального педагога відповідно до зазначених алгоритмів дозволяє реалізувати пріоритетні завдання фахівця, який здійснює психологічний супровід дитини з особливими освітніми потребами, а саме:

запобігання появі у хворої дитини психопатологічних рис під впливом особливих умов її розвитку;

запобігання затримці здобуття знань, розвитку особистості, запобігання інфантилізму;

заспокоєння дитини, зміцнення її вольових рис;

підвищення психологічної компетентності педагогів, батьків щодо особливостей дітей з особливими освітніми потребами і формування адекватного ставлення до них.

Вирішення цих завдань сприятиме створенню комфортних умов для максимального розвитку потенційних можливостей та ефективній організації роботи педагогічного колективу з дитиною, яка має особливі освітні потреби.

Література:

1. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс] : Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

2. Інна Луценко. Ефективний психолого-педагогічний супровід учня з особливими освітніми потребами // Заступник директора школи. – 2016. – № 1. – С. 45 – 54.

3. Лист Міністерства освіти і науки України від 26.07.2012 № 1/9-529 «Про організацію психологічного і соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання» [Електронний ресурс] : Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/.../osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami-no..>

4. Лист Міністерства освіти і науки України від 02.01.2013 № 1/9-1 «Про визначення завдань працівників психологічної служби системи освіти в умовах інклюзивного навчання» [Електронний ресурс] : Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/.../osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami-no..>
5. Марухина І.В., Кондратенко Л.О., Растроста Г.Б., Сагайдак О.Б. Аспекти аналітичної діяльності працівника психологічної служби. Методичні рекомендації. – Суми, 2011. – 30 с.
6. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек.] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017 – 92 с.
7. Свириденко М.М. Організація психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання (з досвіду роботи). – Суми, 2017. – 62.
8. Ткачева В.В. Т. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии. Учебное пособие/ В.В. Ткачева. – М.: АСТ; Астрель, 2007. – 318, [2] с. – (Высшая школа).